

Original Article

DOI: 10.14456/jdl.2023.42

การสร้างความหมายใหม่ของวัดไทยในสังคมร่วมสมัย : กรณีศึกษาวัดภูเก็ตจังหวัดน่าน

Redefining a New Meaning of Thai Temples in Contemporary Society: A Case Study of Wat Phuket, Nan Province

ฉัตรวรรษ องคลิง¹, อรณี บุญมีนิมิตร^{2*}Chatwarun Angasinha¹, Oranee Bunmenimit^{2*}

ARTICLE INFO

Name of Author:

1. ผศ.ดร. ฉัตรวรรษ องคลิง

สาขาวิชาผู้นำทางสังคม ธุรกิจและการเมือง,
มหาวิทยาลัยรังสิต

Asst. Prof. Dr. Chatwarun Angasinha

Leadership in Society, Business and
Politics, Rangsit University, ThailandEmail: chattrsu@gmail.com

Corresponding Author*

2. อรณี บุญมีนิมิตร

สาขาวิชาผู้นำทางสังคม ธุรกิจและการเมือง,
มหาวิทยาลัยรังสิต

Oranee Bunmenimit

Leadership in Society, Business and
Politics, Rangsit University, ThailandEmail: ruoraneer@gmail.com

คำสำคัญ:

การท่องเที่ยวเชิงศาสนา; โรงแรมธรรมะ; วัดใน
ความหมายใหม่

Keywords:

Temple Stay; Religious Tourism; Wat in
New Meaning

Article history:

Received: 01/09/2023

Revised: 20/10/2023

Accepted: 25/10/2023

Available online: 28/10/2023

How to Cite:

Angasinha, C., Bunmenimit, O. (2023).
Redefining a New Meaning of Thai
Temples in Contemporary Society: A Case
Study of Wat Phuket, Nan Province,
Journal of Dhamma for Life, 29(4), 20-33.

ABSTRACT

This research is a qualitative study with the objective of presenting new meanings and new management approaches for Thai temples and their surrounding communities to promote contemporary relevance. The study found that Wat Phuket in Pua District, Nan Province, has created new meanings in its role as a religious tourism destination through the process of rebranding. This includes the establishment of a temple stay program and a community-involved tourism management process that fosters positive relationships between the temple, the community, and local residents. As a result, the community has strengthened economically, socially, and environmentally. The process of rebranding Wat Phuket as a religious tourism destination is not only a cognitive shift but also a means of creating opportunities by opening intellectual and social spaces for collective thinking and creation by community members. This has evolved into a social innovation that empowers the Ban Ked community, arising from the interplay of structure, agency, and actors. It continuously reproduces actions that maintain the new meaning of the temple, and it has demonstrated a change in the development approach, characterized by collective action by the temple and the community, aimed at sustainability in contemporary society.

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอแนวทางการสร้างความหมายใหม่และการบริหารจัดการใหม่ให้กับวัดไทยและชุมชนแวดล้อมเพื่อความร่วมมือ ผลการศึกษาพบว่า วัดภูเก็ท อำเภอบัว จังหวัดน่านมีการสร้างความหมายใหม่ในบทบาทของการเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนา ผ่านกระบวนการสร้างภาพลักษณ์ใหม่ (Rebranding) โดยมีองค์ประกอบในการสร้างความหมายใหม่ในรูปแบบของโรงแรมธรรมะ (Temple stay) และกระบวนการบริหารจัดการในรูปแบบแหล่งท่องเที่ยว ที่มีชุมชนเป็นผู้มีส่วนร่วมยังก่อให้เกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่าง บ้าน-วัด-ชุมชน ทำให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนในด้านเศรษฐกิจ (Economy) สังคม (Social) และสิ่งแวดล้อม (Environment) กระบวนการสร้างภาพลักษณ์ใหม่ของวัดภูเก็ท ในรูปแบบของแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนา ทั้งที่เป็นกระบวนการทางความคิด การสร้างโอกาส โดยการเปิดพื้นที่ทางปัญญาและพื้นที่ทางสังคมให้ในการร่วมคิดร่วมสร้างของคนในสังคมและชุมชน จึงกลายเป็นนวัตกรรมทางสังคม (Social Innovation) ที่สร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนบ้านเกิดที่เกิดขึ้นจากโครงสร้าง" (structure) และ "ปรากฏการณ์ที่เกิดจากการกระทำ" (agency) และ "ตัวแสดง" (actor) ที่ร่วมกันผลิตซ้ำการกระทำให้วัดในความหมายใหม่ดำรงอยู่ และดำเนินต่อไป ทั้งยังส่งต่อสืบทอด แนวคิดและวิธีการ ให้วัดในความหมายใหม่ได้รับการยอมรับมากขึ้น แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการพัฒนาการดำเนินการที่มีการลงมือปฏิบัติ (action) ร่วมกันของวัดและชุมชน เพื่อความยั่งยืนในสังคมร่วมสมัยต่อไป

บทนำ

ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศไทย ส่งผลให้วัดซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของสังคมได้มีการปรับตัว เปลี่ยนแปลง ลด/เพิ่มบทบาทของวัด เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลง เพื่อดำรงไว้ซึ่งบทบาทหลักของวัดที่ประกอบไปด้วยการเป็นสถานศึกษา สถานที่เยียวยาสุขภาพจิต สุขภาพกาย โรงพยาบาล สถานที่พักพิงของคนเดินทาง สงเคราะห์เด็กและคนชรา นอกจากนี้วัดยังเป็นสถานที่ผดุงรักษาไว้ซึ่งความยุติธรรมแก่คนในสังคมอีกด้วย อาคม เดชทองคำ (2554) ได้ให้นิยามว่าวัดคือ “สถาบันอเนกประสงค์” เนื่องด้วยบทบาทที่มีความหลากหลายของวัด

การท่องเที่ยวเชิงศาสนาในเอเชียแปซิฟิกเป็นรูปแบบของการท่องเที่ยวที่เก่าแก่ที่สุด และการท่องเที่ยวเชิงศาสนาได้กลายมาเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวที่มีความสำคัญ และได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของโลก เนื่องจากภูมิภาคเอเชียแปซิฟิกได้รับการยอมรับว่าเป็นแกนกลางทางศาสนา (Religious Core) ของโลก การเพิ่มขึ้นของจำนวนผู้คนที่มาเพื่อการท่องเที่ยวและแสวงบุญในเทศกาลทางศาสนา ซึ่งมีทั้งคนในท้องถิ่นและนานาชาติ ส่งผลให้เกิดการเจริญเติบโตของการท่องเที่ยวเชิงศาสนาในเอเชียแปซิฟิกมากขึ้น Mauro Romanelli M. (2021) โรงแรมธรรมะ” (Temple Stay) เป็นแนวคิดที่ใช้วัดเป็นสถานที่พักค้างแรม เพื่อการท่องเที่ยวเชิงศาสนา ตลอดจนได้สัมผัสกับธรรมชาติและวิถีชีวิตของชาวไทลื้อชุมชนบ้านเกิด ซึ่งผู้

ศึกษามีความสนใจว่า “โรงแรมธรรมะ” (Temple Stay) มีกระบวนการและแนวทางในการสร้างความหมายใหม่ และการบริหารจัดการให้กับวัดไทยและชุมชนแวดล้อมเพื่อความร่วมมือและยั่งยืนได้อย่างไร

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยทบทวนแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์อธิบายทำความเข้าใจ และเชื่อมโยงบริบทต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวของโรงแรมธรรมะ โดยใช้กรอบแนวคิดที่เกี่ยวข้องสำคัญได้แก่แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทุนทางสังคมของ Bourdieu (1989) ที่มองว่า ทุนทางสังคม เป็นผลรวมของทรัพยากร การกระทำหรือคุณงามความดี ทุนทางสังคมของปัจเจกบุคคลจะมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับขนาดของเครือข่ายความสัมพันธ์ที่สามารถระดมมาได้อย่างมีประสิทธิภาพนอกจากนี้ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ทุนทางสังคม ทุนวัฒนธรรม ทุนเศรษฐกิจ ทุนด้านสัญลักษณ์ของสังคม การจัดสรรทรัพยากรในสังคม จนกระทั่งส่งผลให้เกิดชนชั้นทางสังคม ที่ส่งผลสะท้อนไปยังความเหลื่อมล้ำอันเกิดจากปัจจัยด้านจำนวนทุนทางสังคมที่ปัจเจกชน เป็นเจ้าของไม่เสมอภาค การบริหารจัดการ (Management) ที่เกิดขึ้นนับเป็นกิจกรรมที่มีความใหม่ (Newness) ที่สร้างสรรค์ขึ้นเป็นผลิตภัณฑ์ บริการ และกระบวนการของการดำเนินงานของโรงแรมธรรมะวัดภูเก็ตที่สร้างความหมายขยายความไปจากกิจกรรมเชิงรับไปสู่เชิงรุก โดยเพิ่มเติมไปมากกว่าการเป็นที่พักในวัดไปสู่เรื่องอื่น นำไปสู่การสร้างนวัตกรรมสังคม ภายใต้กระบวนการพัฒนาที่ก่อให้เกิดความยั่งยืนทั้งของสังคม เศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม และการสร้างสรรค์แนวทางการบริหารจัดการให้กับวัดไทยในบริบทสังคมไทยร่วมสมัย

วิธีดำเนินการวิจัย

1. การเลือกพื้นที่การศึกษา

ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูลโรงแรมธรรมะวัดภูเก็ต (Wat Phuket Temple Stay) อำเภอป่า จังหวัดน่าน เนื่องจากวัดภูเก็ต มีการใช้อาคารเพื่อเป็นที่พักสำหรับนักท่องเที่ยว และการบริหารจัดการพื้นที่ของวัด เพื่อรองรับกิจกรรมการท่องเที่ยวอย่างชัดเจน

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ใช้เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลดังต่อไปนี้

2.1 การสังเกตการณ์ (Observation) โดยผู้วิจัยลงพื้นที่ เพื่อรวบรวมข้อมูลจากพื้นที่ สังเกตวิธีการดำเนินงานในรูปแบบนวัตกรรมการจัดการเป็นพื้นฐานในการดำเนินงาน ปฏิบัติการ การสนองตอบของผู้ใช้บริการ

2.2 การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-Depth Interview) กับผู้ให้ข้อมูลหลักที่ได้รับการแนะนำต่อ (Snow Ball) เนื่องจากการสัมภาษณ์เชิงคุณภาพนั้น แท้จริงคือกระบวนการสร้างข้อมูลรูปแบบหนึ่ง ผู้สัมภาษณ์และผู้ให้สัมภาษณ์ต่างมีบทบาทในการเรียบเรียงข้อมูลขึ้นมา แบบสัมภาษณ์จึงเน้นการกำหนดประเด็นเพื่อเป็นหัวข้อสนทนาระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้สัมภาษณ์ เพื่อให้ทราบถึงที่มาของการจัดการศึกษา รูปแบบ วิธีการและผลจากการดำเนินงานของการบริหารจัดการที่เป็นนวัตกรรมสังคมของวัดภูเก็ต แนวคำถามไม่มีโครงสร้างที่แน่นอนตายตัว (Unstructured Interview) เพื่อให้มีความยืดหยุ่น สามารถปรับเปลี่ยนให้ตรงตามวัตถุประสงค์มากที่สุด

2.3 การสัมภาษณ์กลุ่ม (Focus Group Discussion) กับกลุ่มตัวอย่างที่รวมกลุ่มอย่างน้อย 5-7 คน เพื่อรวบรวมข้อมูล ความคิดเห็น กระบวนการมีส่วนร่วม รวมถึงความรู้สึกที่ได้เข้าร่วมและเป็นส่วนหนึ่งของ โครงการธรรมะวัตภูเก็ต

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้เก็บรวบรวมข้อมูลจาก 2 แหล่ง ได้แก่

3.1 แหล่งข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) รวบรวมการจดบันทึก การบันทึกเสียงที่ได้จากการ สัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก โดยลงพื้นที่สัมภาษณ์และเก็บข้อมูล ทั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์ข้อมูลโดยนำข้อมูลที่ ได้มาดำเนินการตีความหมายด้วยกระบวนการดังต่อไปนี้

1) การลดทอนข้อมูล (Data reduction) ดำเนินการเรียบเรียงเฉพาะข้อมูลที่สำคัญซึ่งได้จาก การสัมภาษณ์ เชิงลึกจากประชากรเป้าหมาย

2) การจัดระเบียบข้อมูล (Data display) ทำการจัดหมวดหมู่ของข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ เชิงลึกโดยกำหนดให้ประเด็นที่มีคำตอบคล้ายกันอยู่ในกลุ่มเดียวกัน

3) การค้นหาข้อสรุปและตีความของข้อมูลในรูปแบบพรรณนาตามแนวคิดทางการวิจัยที่ กำหนดไว้

4) ทำการสรุปผลพรรณนาข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกเพื่อบรรยายให้เป็นสภาพตามความ เป็นจริงของความคิดเห็นที่สัมภาษณ์ได้จากกลุ่มเป้าหมาย และเขียนรายงานสรุปในลักษณะของการพรรณนา ความในลักษณะขององค์รวม

3.2 แหล่งข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary data) เป็นการนำข้อมูลที่รวบรวมไว้ก่อนแล้วมาใช้ในรูปของ แนวคิด ทฤษฎี โดยรวบรวมจากการค้นคว้าเอกสารบทความวิชาการ หนังสือ วารสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนสิ่งพิมพ์ และสื่อออนไลน์

4. การตรวจสอบความเชื่อมั่นของข้อมูล

4.1 การตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation) เพื่อเปรียบเทียบข้อค้นพบของปรากฏการณ์ที่ ศึกษาในมุมมองที่แตกต่างกัน (เอื้อมพร หลินเจริญ, 2555) ได้แก่

1) การตรวจสอบจากผู้วิจัยหรือผู้เก็บข้อมูล (Investigator triangulation) โดยเปรียบเทียบว่า ได้ค้นพบสิ่งที่เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร

2) การตรวจสอบวิธีการเก็บข้อมูล (Method triangulation) เป็นการนำข้อมูลที่รวบรวมมา จากหลายวิธีทั้งเอกสาร การสัมภาษณ์ การสังเกต มาพิจารณาความสอดคล้องของข้อมูล

3) การตรวจสอบทฤษฎี (Theory triangulation) เพื่อให้แน่ใจว่าทฤษฎีที่ใช้อ้างอิงมีอิทธิพล ต่อข้อค้นพบจริง ๆ ด้วยการตีความข้อมูลจากหลากหลายมุมมองผ่านแนวคิดทฤษฎีที่แตกต่างกัน

4.2 การตรวจสอบความสมบูรณ์ครบถ้วนของข้อมูล ข้อมูลส่วนใหญ่มาจากการสังเกตและสัมภาษณ์ เชิงลึก ทั้งที่เป็นความคิดเห็น การบอกเล่าเหตุการณ์ หรือข้อมูลที่เป็นรายละเอียด เพื่อให้มีความสมบูรณ์ ครบถ้วน จำเป็นต้องตั้งข้อสงสัยไว้ก่อน และใช้แนวทางตรวจสอบ (รัตนะ บัวสนธ์, 2556) ดังต่อไปนี้

1) ตรวจสอบจากผู้วิจัย โดยถามตนเองว่า เรื่องที่ได้รับฟังจากผู้ให้ข้อมูล มีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด

2) ตรวจสอบจากผู้ให้ข้อมูล ว่าเป็นบุคคลที่น่าเชื่อถือมากน้อยเพียงใด

3) ตรวจสอบอคติผู้ให้ข้อมูล ว่ามีอคติส่วนตัว หรือโน้มเอียงไปทางใดทางหนึ่งหรือไม่ ต้องนำข้อมูลจากบุคคลกลุ่ม ต่าง ๆ มาเปรียบเทียบกับข้อมูลของฝ่ายที่เป็นกลางหรือฝ่ายนำข้อมูลที่ได้จากกลุ่มต่าง ๆ มาเปรียบเทียบความเหมือน และความแตกต่างของเรื่องราวที่ได้รับฟัง

5. ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้จำกัดขอบเขตไว้ 3 ด้านดังนี้คือ

5.1 ด้านเนื้อหา ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตด้านเนื้อหาการวิจัย 2 ประเด็น คือ

1) ศึกษาบริบทด้านทุนวัฒนธรรมและองค์ประกอบด้านการท่องเที่ยวเชิงศาสนาของวัดภูเก็ต อำเภอบัว จังหวัดน่าน

2) ศึกษาองค์ประกอบของการสร้างความหมายใหม่ของวัดภูเก็ต อำเภอบัว จังหวัดน่าน

5.2 ด้านหน่วยการศึกษา ผู้วิจัยเลือกศึกษา 1 หน่วยการศึกษาคือโรงแรมธรรมะวัดภูเก็ต อำเภอบัว จังหวัดน่าน

5.3 ด้านเวลา จำกัดระยะเวลาในการเก็บรวบรวมข้อมูล สรุปผลวิเคราะห์ข้อมูลและการเขียนรายงานผลการศึกษาทั้งหมด 12 เดือน คือ มกราคม พ.ศ.2565 – ธันวาคม พ.ศ. 2565

6. แนวทางการศึกษา

การวิจัยมีแนวทางการศึกษา ดังรูปที่ 1

1	2	3	4	5
ศึกษา ค้นคว้า เอกสารตำรา และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	สังเคราะห์ข้อมูลจากแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	การสัมภาษณ์เชิงลึก	วิเคราะห์เจาะลึก	สังเคราะห์ข้อมูล
ข้อค้นพบ ทราบถึงความสำคัญของปัญหาการวิจัย แนวคิด ที่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ และวัตถุประสงค์ของการวิจัย	ข้อค้นพบ ได้กรอบแนวคิดในการวิจัย และประเด็นคำถามการสัมภาษณ์เชิงลึก	ข้อค้นพบ แนวคิดและข้อมูลเชิงปฏิบัติการเรื่อง -การเผยแพร่ศาสนา -การจัดการ -การท่องเที่ยวเชิงศาสนา	ข้อค้นพบ -บริบท การบริหารจัดการและรูปแบบการให้บริการของโรงแรมธรรมะ -การท่องเที่ยวเชิงศาสนาคือที่มาของโรงแรมธรรมะ	ข้อค้นพบ การเผยแพร่พุทธศาสนาในสังคมไทยร่วมสมัยอย่างยั่งยืน

แผนภาพที่ 1 แนวทางการศึกษา

ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิเคราะห์เจาะลึก เพื่อสังเคราะห์นวัตกรรมการจัดการเหมพิลสเตย์ผ่านการท่องเที่ยวเชิงศาสนา โดยใช้เป้าหมายในการพัฒนาอย่างยั่งยืน (Sustainable Development Goals) ของ UN เป็นแนวทางสังเคราะห์การเผยแพร่พุทธศาสนาในสังคมไทยร่วมสมัยอย่างยั่งยืน และทำการวิเคราะห์เปรียบเทียบโรงแรมธรรมะ/ที่พักในวัด/Templestay ระหว่างการดำเนินการของวัดภูเก็ตในอดีต วัดภูเก็ตในปัจจุบัน และโรงแรมธรรมะในประเทศเกาหลี รวมถึงการวิเคราะห์การท่องเที่ยวเชิงศาสนา ทูทางวัฒนธรรมกับการท่องเที่ยวเชิงศาสนา โดยใช้วัตรกรรมการจัดการเพื่อความยั่งยืน (Sustainability Management Process) เป็นแนวทางในการวิเคราะห์เปรียบเทียบกระบวนการบริหารจัดการโรงแรมธรรมะ

ผลการวิจัย

การศึกษาการสร้างความหมายใหม่ของวัดไทยในสังคมร่วมสมัย : กรณีศึกษาวัดภูเก็ตจังหวัดน่านมีผลการวิจัยดังต่อไปนี้

1. คุณค่าของทุนทางวัฒนธรรมและแสดงความสำคัญทางวัฒนธรรมในชุมชนบ้านเกิด

จากการศึกษาผู้วิจัยสามารถสรุปคุณค่าของทุนทางวัฒนธรรมและแสดงความสำคัญทางวัฒนธรรมในชุมชนบ้านเกิด (ICOMOS Australia, 1999:12; Pearson, Michael et al., 2002) ดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 คุณค่าของทุนทางวัฒนธรรมและแสดงความสำคัญทางวัฒนธรรมในชุมชนบ้านเกิด

ประเภททุนทางวัฒนธรรม	ความสำคัญทางวัฒนธรรม
1. คุณค่าด้านประวัติศาสตร์(historic value)	
วัดภูเก็ต	- ตั้งขึ้นตามชื่อหมู่บ้าน - เป็นสถานที่จัดกิจกรรมตามประเพณี และวันสำคัญทางศาสนาของชุมชน เป็นที่ประดิษฐานหลวงพ่อบ้านแก้ว หรือหลวงพ่อบุญรอด
บ้านไทลื้อโบราณ	ที่อยู่อาศัยของชาวไทลื้อดั้งเดิม
2. คุณค่าด้านสุนทรียภาพ(aesthetic value)	
วัดภูเก็ต	- พื้นที่วัดอยู่บนเขา มีทัศนียภาพที่ดั่งสวยงาม สามารถทิวทัศน์ของด้านหลังวัด ที่ติดกับทุ่งนาสีเขียวกว้างใหญ่ และทิวเขาของวนอุทยานคอยกุกา - จิตรกรรมฝาผนังสามมิติแสดงเรื่องราวทศชาติชาดกที่มีเอกลักษณ์ - วงดนตรีของสมาคมผู้สูงอายุ ที่มานั่งบรรเลงเพลงด้วยเครื่องดนตรีพื้นบ้านบริเวณลานหน้าทางเข้าวัด
3. คุณค่าด้านวิชาการ(scientific value)	
วัดภูเก็ต	- มีโรงแรมธรรมะ ภูเก็ต สนธยา เหมพิลสเตย์ เป็นที่พักไว้สำหรับผู้ที่มาปฏิบัติธรรม และรองรับนักท่องเที่ยว

ประเภททุนทางวัฒนธรรม	ความสำคัญทางวัฒนธรรม
	- สถานที่ตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมวัดกุฎีเก็ด - สถานที่ตั้งสถาบันจิตตานุภาพ สาขาที่ 157
กลุ่มทอผ้าไทลื้อบ้านเก็ด	แหล่งจำหน่ายและเรียนรู้กระบวนการทอผ้าแบบดั้งเดิม
บ้านไทลื้อโบราณ	บ้านโบราณอายุมากกว่า 100 ปี ภูมิปัญญาการสร้างบ้านแบบชาวไทลื้อ
อักษนาไทลื้อ	ที่พักโฮมสเตย์เพื่อเรียนรู้วิถีชาวไทลื้อ
ศูนย์เรียนรู้โคกหนองนา	แหล่งเรียนรู้วิถีการเกษตรตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง
4. คุณค่าด้านสังคม(social value)	
วัดกุฎีเก็ด	เป็นศูนย์รวมความศรัทธา ที่พึ่งทางใจ และจัดพิธีกรรมสำคัญทางศาสนามี ผูกพันกันระหว่างบ้านและวัดความเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตชาวไทลื้อ
ถนนคนเดินกุฎีเก็ด	จำหน่ายผลิตภัณฑ์ชุมชน อาหารพื้นบ้าน ไทลื้อ กาละแม ไทลื้อ

2. ความยั่งยืนของชุมชนตามกรอบการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามกรอบเป้าหมายของการพัฒนาอย่างยั่งยืน 2030 (SDGs Goal)

ความยั่งยืนของชุมชนตามกรอบการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามกรอบเป้าหมายของการพัฒนาอย่างยั่งยืน 2030 (SDGs Goal) ในมิติทุนทางสังคมผู้วิจัยพบประเด็นสำคัญที่ทำให้โรงแรมธรรมะวัดกุฎีเก็ดและชุมชนบ้านเก็ดสามารถขับเคลื่อนความยั่งยืนของชุมชนร่วมกัน เมื่อพิจารณาผลการดำเนินงานของโรงแรมธรรมะวัดกุฎีเก็ดตามกรอบการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามกรอบเป้าหมายของการพัฒนาอย่างยั่งยืน 2030 (SDGs Goal) ภายใต้หลักการ 5 Ps ดังนี้

2.1 ประชาชน (People) ประเด็นด้านคุณภาพชีวิตของผู้คน การดำเนินงานของโรงแรมธรรมะวัดกุฎีเก็ดทำให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตของชุมชนบ้านเก็ด การท่องเที่ยวโดยชุมชนส่งผลให้เกิดการมีรายได้เพิ่มขึ้น ทำให้ชาวชุมชนมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ส่งผลให้มาตรฐานการครองชีพสูงขึ้น ช่วยให้ชาวชุมชน เกิดความภาคภูมิใจในศิลปวัฒนธรรม ประเพณีของตนเองที่ได้รับการสืบทอดจากบรรพบุรุษ เกิดการ ห่วงแหนและเกิดการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทั้งทรัพยากรทางธรรมชาติและทรัพยากรทางวัฒนธรรม

2.2 โลก (Planet) ประเด็นด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โรงแรมธรรมะวัดกุฎีเก็ด ตั้งอยู่ในแหล่งทรัพยากรการท่องเที่ยวด้านธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ก่อให้เกิดกระแสการอนุรักษ์ทรัพยากรทางธรรมชาติให้อยู่ในสภาพที่เหมาะสม ไม่เสื่อมสลายหรือถูกทำลายจากการส่งเสริมการท่องเที่ยว แต่เป็นการท่องเที่ยวในเชิงอนุรักษ์ทรัพยากรทางธรรมชาติ เกิดจิตสำนึกทั้งจากคนในชุมชนและ นักท่องเที่ยวในการอนุรักษ์ทรัพยากรทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้คงอยู่ต่อไป

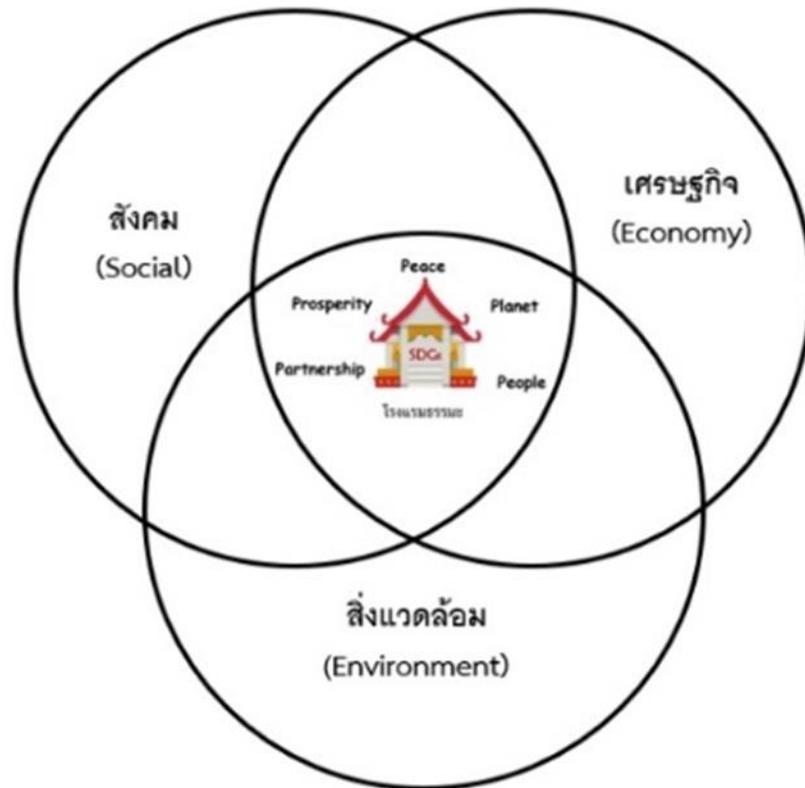
2.3 ความมั่งคั่ง (Prosperity) ประเด็นด้านความเจริญทางเศรษฐกิจอย่างยั่งยืนและครอบคลุม การดำเนินงานของโรงแรมธรรมะเป็นที่มาของรายได้ท้องถิ่น เกิดการกระจายรายได้ให้แก่ชาวชุมชน เกิดการสร้าง

งานให้แก่ชาวชุมชน เช่น การทอผ้าในครัวเรือนเพื่อจำหน่ายให้แก่นักท่องเที่ยว การเป็นมัคคุเทศก์ของชาวชุมชน ในการนำชมสถานที่ต่างๆ การขายอาหารให้แก่ นักท่องเที่ยว เป็นผลให้ชาวชุมชนมีงานทำในชุมชนของตน ชาวชุมชนส่วนหนึ่งไม่ต้องย้ายถิ่นฐาน ไปหางานทำในต่างถิ่น ส่งผลให้เกิดความอบอุ่นและความสัมพันธ์อันดีในครอบครัว เป็นที่มาของ รายได้ในธุรกิจการท่องเที่ยว

2.4 สันติภาพ (Peace) ประเด็นด้านสันติภาพ สถาบันที่เข้มแข็ง และความยุติธรรม วัดภูเก็ต มีการกระจายรายได้ให้แก่ชาวชุมชนที่มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการโรงแรมธรรมะอย่างเป็นธรรมศูนย์กลางในการจัดกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน เป็นศูนย์รวมทางจิตใจของชาวบ้านเกิด การดำเนินงานจัดการท่องเที่ยวของโรงแรมธรรมะ วัดภูเก็ต เป็นการบริหารงานแบบกระจายอำนาจ (Decentralized Management) โดยมีลักษณะแบ่งงานกันทำ ประกอบด้วย ผู้นำสงฆ์ ผู้นำชุมชน ชาวชุมชน เกิดการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน และ ซึ่งการให้สมาชิกในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการนั้นจะช่วยส่งเสริมให้เกิดความรักความ สามัคคีกันระหว่างคนในชุมชนในการช่วยเหลือแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดเห็นร่วมกันในการพัฒนาการบริหารจัดการโรงแรมธรรมะให้เกิดประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

2.5 ความเป็นหุ้นส่วน (Partnership) ประเด็นด้านการเป็นหุ้นส่วนเพื่อการบรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนการดำเนินงานของโรงแรมธรรมะวัดภูเก็ตมุ่งเน้นการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วน มีการจัดการแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนโดยมีภาคสถาบันสงฆ์ ได้แก่ ผู้นำทาง ศาสนา พระสงฆ์ เป็นคณะกรรมการของทางวัดในการให้คำปรึกษา

จากการดำเนินงานโรงแรมธรรมะ วัดภูเก็ต ที่มีชุมชนเป็นผู้มีส่วนร่วมในการดำเนินกิจการต่าง ๆ ก่อให้เกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่างบ้าน-วัด-ชุมชน ทำให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนในด้านเศรษฐกิจ(Economy) สังคม (Social) และสิ่งแวดล้อม(Environment) จึงกล่าวได้ว่าโรงแรมธรรมะ วัดภูเก็ต นั้นเป็นนวัตกรรมสังคม(Social Innovation) เนื่องจากเป็นรูปแบบการพัฒนาการดำเนินการที่มีการลงมือปฏิบัติ (action) ร่วมกันของชุมชน เพื่อให้สังคมดีขึ้น แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงการดำเนินงานของวัดภูเก็ต และชุมชนบ้านเกิด ในรูปแบบของแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนา ผ่านภูมิปัญญาที่มีอยู่ในสังคม (ทุนทางสังคม หรือผลผลิตทางสังคมที่มีอยู่เดิม) เป็นสิ่งใหม่ๆ ทั้งที่เป็นกระบวนการทางความคิด การสร้างโอกาส โดยการเปิดพื้นที่ทางปัญญาและพื้นที่ทางสังคม ให้ในการร่วมคิดร่วมสร้างของคนในสังคม/ชุมชน ไม่ใช่เกิดจากการสั่งการจากภายนอก เกิดจิตสำนึกร่วมต่อสาธารณะประโยชน์ต่อสังคมมาก่อนประโยชน์ส่วนตนหรือของกลุ่ม อันนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน

แผนภาพที่ 2 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างในการจัดการของโรงแรมธรรมะวัดภูเก็ต พัฒนาโดยผู้วิจัย

อภิปรายผล

การท่องเที่ยวเชิงศาสนานั้น ช่วยให้ประชาชนได้เห็นถึงความสำคัญของการสืบสานศิลปวัฒนธรรม ประเพณีของท้องถิ่น ตลอดจนประเพณีสำคัญๆทางศาสนา ที่มีทุนทางวัฒนธรรมเป็นจุดดึงดูดความสนใจของนักท่องเที่ยว เมื่อนักท่องเที่ยวเดินทางเข้าไปเยือนสถานที่ใดก็ตาม จะต้องมีการใช้จ่ายเพื่อเป็นค่าบริการ ค่าอาหาร ที่พักอาศัย และอื่น ๆ ซึ่งก็จะนำรายได้เข้าสู่ชุมชน ช่วยเสริมอาชีพให้คนในท้องถิ่น การจ้างงาน ทำให้สินค้าในชุมชนและสินค้าเกษตรกรรมขายได้ทำให้รายได้ในครอบครัวเพิ่มมากขึ้น คุณภาพชีวิตดีขึ้น ดังเช่นกรณีชุมชนบ้านเก็ต ตำบลวรรณครอำเภอบัว จังหวัดน่าน ซึ่งเป็นที่ตั้งของวัดภูเก็ต สอดคล้องกับการศึกษาของพระสุทธิสารเมธี และคณะ (Khammuangsaen, et al, 2023) ที่ทำการศึกษาคุณภาพชีวิตด้วยการประยุกต์หลักทฤษฎีธรรมิกถะ โดยการศึกษาพบว่า หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาและการปฏิบัติทางประเพณีวิถีปฏิบัติของชาวพุทธ ซึ่งพบความสำคัญของแนวคิดทฤษฎีการพัฒนาคุณภาพชีวิต การพัฒนาคุณภาพชีวิต คือ การสร้างความก้าวหน้า จนเกิดการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น ต้นแบบการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยหลักทฤษฎีธรรมิกถะเพื่อให้ผู้ปฏิบัติมีปัจจัยในการดำรงชีวิต 4 ประการ ได้แก่ ที่พักอาศัย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค จะทำให้สุขภาพจิตดี

ขึ้น จึงเป็นหลักการที่ใช้เป็นเครื่องมือผูกมัดจิตใจคนจำนวนมากให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข การสังเคราะห์แนวทางการปรับปรุง นำเสนอใน 4 มิติ ได้แก่ ความขยัน การสำรองที่ดี เพื่อนรัก สมควรมีชีวิตอยู่ เรียกว่า "โมเดล 4 มิติ ของ QOL ตามหลักทฤษฎีธัมมิกัตถะ" ประกอบด้วย D1: ความขยัน D2: การสงวนที่ดี D3: เพื่อนรัก และ D4: สมควรมีชีวิตอยู่

การท่องเที่ยวเชิงศาสนาเกี่ยวข้องกับการพัฒนาชุมชนในชนบทและสิ่งแวดล้อม รอบ ๆ ชุมชน ภายใต้มุมมองของการรับรู้ของประชาชนในด้านสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นในทิศทางที่แตกต่างกันของเศรษฐกิจ ผู้วิจัยยังได้ให้ความสนใจที่จะนำเสนอให้เห็นภาพของการพัฒนาภายใต้สถานการณ์ปัจจุบันของชุมชนท้องถิ่นและสิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ภายหลังจากการส่งเสริมกิจกรรมการท่องเที่ยวด้วยทรัพยากรเชิงวัฒนธรรม (Culture Resources) ในพื้นที่บ้านเกิด

ทุนทางวัฒนธรรม หรือทรัพย์สินมรดกทางวัฒนธรรม (cultural heritage assets) เปรียบเสมือนทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่มีความสำคัญของชุมชนบ้านเกิด ประกอบไปด้วยมรดกทางวัฒนธรรมเชิงรูปธรรม (tangible heritage) อาทิ ที่อยู่อาศัย อาคาร งานศิลปะ เอกสาร งานหัตถกรรม เครื่องมือ (ICOMOS, 1999) และมรดกทางวัฒนธรรมเชิงนามธรรม (intangible heritage) อาทิ ขนบธรรมเนียม พิธีกรรม เทศกาล การแสดง ความรู้ ทักษะต่าง ๆ (ICOMOS, 1999 UNESCO, 2003) ที่มีคุณค่าในตัวเองซึ่งสามารถจำแนกคุณค่าของทุนทางวัฒนธรรมดังกล่าวออกเป็น 4 ด้าน (ICOMOS Australia, 1999:12; Pearson, Michael et al., 2002) ได้แก่ คุณค่าด้านประวัติศาสตร์ (historic value) ความเกี่ยวเนื่องกับ บุคคล เหตุการณ์ กิจกรรมหรือช่วงเวลา ที่สำคัญในอดีตที่มีอิทธิพลต่อบ้านเกิด คุณค่าด้านสุนทรียภาพ (aesthetic value) คือ องค์ประกอบของสถานที่หรือพื้นที่ในบ้านเกิดที่มีทัศนียภาพหรือลักษณะทางกายภาพงดงาม สะท้อนรูปแบบที่มีเอกลักษณ์หรือที่โดดเด่น คุณค่าด้านวิชาการ (scientific value) ได้แก่ การเป็นแหล่งข้อมูลที่มีศักยภาพ ซึ่งเกี่ยวข้องกับ ความหายาก คุณภาพการเป็นตัวแทนของความรู้ ซึ่งช่วยส่งเสริมให้เกิดความเข้าใจประวัติ และความเป็นมาทางวัฒนธรรมของชุมชนบ้านเกิด คุณค่าด้านสังคม (social value) คือ คุณสมบัติของสถานที่ที่เป็นศูนย์รวมทางจิตใจทางสังคม ทางวัฒนธรรมและก่อให้เกิดกิจกรรมทางสังคมในบ้านเกิด ซึ่งเกี่ยวข้องกับกลุ่มคน หรือกับชุมชนบ้านเกิดเอง หรือเชื่อมโยงกับภายนอก

ในมิติทุนทางสังคมซึ่งเป็นข้อค้นพบส่วนหนึ่งจากงานนี้ สรุปว่า ทุนทางสังคมเป็นความไว้วางใจการเกื้อกูลซึ่งกันและกัน และเครือข่ายทางสังคม การสร้างมิตรภาพ การติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคมเป็นลักษณะเด่นขององค์กรทางสังคมที่เกิดจากความไว้วางใจ บรรทัดฐานและเครือข่าย ซึ่งสามารถปรับปรุงประสิทธิภาพของสังคม เป็นชุดของ ความสัมพันธ์ระหว่างคนที่มีผลมาจากความตั้งใจบนพื้นฐานของความหวังในสิ่งที่ต้องใช้ร่วมกัน เป็นชุดของการมีค่านิยมร่วมกัน และการมีสำนึกของความไว้วางใจระหว่างกัน ซึ่งความสัมพันธ์ทางสังคมหรือโครงสร้างทางสังคมที่เราสามารถเรียกเอาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากมันได้ หรือจะเรียกหลัก ๆ ได้ว่าเป็นระบบความสัมพันธ์ และบรรทัดฐานที่ช่วยหล่อหลอมการมีปฏิสัมพันธ์ทั้งในเชิงคุณภาพและปริมาณ ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงสังคมเข้ากันด้วยเครือข่าย

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

จากการศึกษาเห็นได้ว่าโรงแรมธรรมะมีจุดเด่นที่แตกต่างไปจากที่พักประเภทอื่น ๆ และมีศักยภาพในการต่อยอดทางการท่องเที่ยวเชิงศาสนา เพื่อให้ตอบโจทย์ความต้องการของนักท่องเที่ยวและเพิ่มมูลค่าให้กับชุมชนได้ เพื่อเป็นแนวทางในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาให้มากขึ้น ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะให้สำหรับหน่วยงานภาครัฐ และสำหรับชุมชน ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะสำหรับหน่วยงานภาครัฐ

- 1) ควรมีการบูรณาการของหน่วยงานภาครัฐ องค์กรทางศาสนาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในทุกระดับในการจัดทำแผนการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนา และดำเนินงานโรงแรมธรรมะ
- 2) รัฐควรส่งเสริมการดำเนินงานโรงแรมธรรมะอย่างยั่งยืน ด้วยการสร้างมาตรฐานการให้บริการของโรงแรมธรรมะ และจัดตั้งหน่วยงานรับผิดชอบในการบริหารจัดการโรงแรมธรรมะในระดับประเทศ
- 3) ภาครัฐควรมีส่วนช่วยในการพัฒนาบุคลากรที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวเชิงศาสนาโดยสร้างความรู้ความเข้าใจให้กับคณะกรรมการวัด องค์กรบริหารส่วนท้องถิ่น ผู้นำชุมชน และประชาชนในชุมชนให้มีส่วนร่วมในกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาในแหล่งท่องเที่ยวของตนเอง และให้เห็นในสังคม ทั้งในเชิงคุณภาพและปริมาณ ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงความสำคัญของการสร้างคุณค่าของการสืบสานศิลปะ วัฒนธรรม และภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ รวมถึงการถ่ายทอดและให้ความรู้แก่นักท่องเที่ยวได้อย่างมั่นใจ
- 4) ภาครัฐควรส่งเสริมในการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงศาสนา เพื่อเรียนรู้ประเพณีในวันสำคัญทางศาสนาอย่างเป็นรูปธรรม โดยการประชาสัมพันธ์ข่าวสารและกิจกรรมท่องเที่ยวผ่านสื่อออนไลน์ เพื่อแสดงให้เห็นถึงคุณค่าทางวัฒนธรรมและการศึกษาธรรมะ เพื่อกระตุ้นความต้องการที่จะมาสัมผัสกับประสบการณ์การพักในโรงแรมธรรมะและการเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนา
- 5) รัฐควรส่งเสริมให้มีการสร้างงานและกิจกรรมที่ต่อเนื่อง เช่น การผลิตสินค้าจากทุนทางวัฒนธรรม ส่งเสริมกลุ่มอาชีพอย่างต่อเนื่องในระยะยาว

2. ข้อเสนอแนะสำหรับชุมชน

- 1) การบริหารงานในชุมชนควรมีความโปร่งใส มีการตรวจสอบได้ รวมถึงมีการเปิดโอกาสให้ทุกคนในชุมชนเข้ามามีบทบาทในทุก ๆ ขั้นตอน และมีส่วนด้านร่วมการจัดการท่องเที่ยว
- 2) การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนาจะประสบความสำเร็จได้นั้น จะต้องมีการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยว โดยทุกคนในชุมชนมีส่วนร่วม เช่น โรงเรียน วัด กลุ่มปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน ในการวางแผน ดำเนินการติดตาม ตรวจสอบ และประเมินผลการจากท่องเที่ยว
- 3) ชุมชนเป็นเจ้าของทุนทางวัฒนธรรม ได้แก่ ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี งานหัตถกรรม วิถีชีวิตความเป็นอยู่ จึงควรหาแนวทางสานต่อและนำสิ่งที่เป็นจุดเด่นของชุมชนมาสร้างสรรค์และพัฒนาให้เกิดประโยชน์กับชุมชนและตนเอง

3. ข้อเสนอแนะสำหรับวัด

1) ควรมีการสร้างเครือข่ายเพื่อประสานงานระหว่างหน่วยงานราชการ บ้าน วัด โรงเรียน ได้เข้ามามีส่วนร่วมส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงศาสนา ร่วมมือกับทางวัดจัดยุวมัคคุเทศก์ โดยนักเรียน นักศึกษาที่ได้รับการอบรมและได้รับความรู้แล้ว เป็นมัคคุเทศก์ประจำวัด เพื่อให้ความรู้แก่นักท่องเที่ยวที่มาเที่ยวที่มาเยี่ยมชมสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาและทำบุญไหว้พระปฏิบัติธรรมถึงการเข้ามามีส่วนร่วมช่วยเหลืองานทางวัดในกิจกรรมต่าง ๆ โดยกำหนดกิจกรรมในวันสำคัญทางพุทธศาสนา เช่นการตักบาตร ฟังเทศน์ เวียนเทียน จัดกิจกรรมปฏิบัติธรรมภาคฤดูร้อน เพื่อเป็นการสืบทอดพุทธศาสนาและดึงดูดนักท่องเที่ยวให้รู้จักแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาและโรงแรมธรรมะของแต่ละจังหวัด ให้สามารถสนองต่อความต้องการของนักท่องเที่ยว

2) พัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของวัดให้เพียงพอกับความต้องการของผู้สนใจเข้ามาเพื่อปฏิบัติธรรม ไหว้พระสวดมนต์ และนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเยี่ยมชมสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา สถาปัตยกรรมทางพระพุทธศาสนา

4. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

- 1) ควรมีการศึกษาถึงกลยุทธ์การพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงศาสนาบนฐานทุนทางวัฒนธรรม
- 2) ควรมีการศึกษาแนวทางการเชื่อมโยงเส้นทางการท่องเที่ยวเชิงศาสนาในแต่ละจังหวัด เพื่อประชาสัมพันธ์และเป็นทางเลือกให้กับนักท่องเที่ยวที่สนใจการท่องเที่ยว
- 3) ควรทำการศึกษาในที่พักในวัดในจังหวัดอื่น ๆ เชิงเปรียบเทียบ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่หลากหลายในเรื่อง การพัฒนาทุนทางวัฒนธรรมและในการพัฒนาศักยภาพของที่พักในวัดในแต่ละพื้นที่ว่าแตกต่างกันอย่างไร เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

- กฤษณะ ถวิลวงษ์ (2559) การบริหารจัดการการท่องเที่ยวเพื่อการอนุรักษ์วัฒนธรรมและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา กรณีศึกษาโรงแรมธรรมะ (Temple stay) ของวัดภูเก็ทและชุมชนรอบวัด.การค้นคว้าอิสระ ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต (บริหารรัฐกิจและกิจการสาธารณะ, กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- พระมหาสุทิตยอรรถ (อบอูน) และ พระมหาเสรีชน นริสโร. (2556). การพัฒนารูปแบบและกระบวนการจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- พระมหาสำราญ ฐานุตโตโม (ประเสริฐซึ้ง). (2562). การจัดการวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมจังหวัดสมุทรสงคราม วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์, (8)4. สืบค้น จาก <https://so03.tci-thaijo.org/index.php/jssr/article/view/259433>
- พระธรรมวรนายก (โอภาส นิลุตตเมธี). (2546). การพัฒนาวัดให้เป็นศูนย์กลางของชุมชน. ธรรมปริทัศน์ ปีที่ 46. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 27-29.

- อาคม เดชทองคำ. (2554). วัดในบริบทของสังคมไทยในอดีต - ปัจจุบัน และ อนาคต . โลกทัศน์ชาวนครศรีธรรมราช จากวรรณกรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช หน้า151-184 สืบค้นจาก <http://dspace.nstru.ac.th:8080/dspace/handle/123456789/290>
- Boris Mojshevich Eidelman and et.al. (2017) Religious Tourism in the Tourism System. Revisita San Gregorio. No. 20. P. 96-102. Retrieved: 30/02/2023. From. <https://publications.hse.ru/en/articles/227020514>
- Bourdieu, P. (1989). Social Space and Symbolic Power. Sociological Theory, 7, 14-25. Retrieved: 30/02/2023. From: <https://doi.org/10.2307/202060>
- Giddens, Anthony. (2007). The Constitution of Society. In Scott Appelrouth and Lauara Haralambos, M. and Holborn, M. (2004) Sociology themes and perspectives. Sixth Edition, Collins, London.
- Khammuangsaen, B., Thepa, P. C. A., Pecharat, C., & Changcharoen, C. (2023). Improving The Quality Of Life With The Dittthadhammikattha Principle: A Case Study Of The Cooperative Salaya Communities Stable House, Phuttamonthon District, Nakhonpathom Province. Journal of Pharmaceutical Negative Results, 14(2).
- Mark Wide Research. (2022). Asia Pacific Religious Tourism Market Outlook (2022-2032). Retrieved: 30/02/2023. From: <https://markwideresearch.com/asia-pacific-religious-tourism-market/>
- Mauro Romanelli M, Gazzola P, Grechi D, Pollice F. (2021). Towards a Sustainability Oriented Religious Tourism. System Research and Behavioral Science., pp. 1-11. From: <https://doi.org/10.1002/sres.2791>
- Peter Wiltshier and Maureen Griffiths. (2016). Management Practices for the Development of Religious Tourism Sacred Sites: Managing expectations through sacred and secularisms in site development; report, store and access International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage, Volume 4 Retrieved: 30/02/2023. From: <http://arrow.dit.ie/ijrtp/>
- Putnam, R. D. (1993). The prosperous community. The American Prospect, 4(13), 35-42.
- Sinad Treevanchai. (2003). Social Capital and the Performances of Savings Groups: A Case Study in Songkhla. Master Degree Thesis, Faculty of Economics (English Program), Thammasat University.
- Strausberg, M. (2011). Religion and tourism: Crossroads, destinations, and encounters. London: Routledge.

Thirachaya Maneenetr and Thanh Ha Tran. (2014). SWOT Analysis of Religious Tourism in Nong Khai Province, Thailand Proposed Guidelines to Incorporate Temple Stay Program. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(23). Retrieved: 30/02/2023. From: <http://doi.org.10.5901/mjss.2014.v5n23p696>